

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

VÜQAR AYDIN OĞLU QARADAĞLI

**QURANI-KƏRİMİN QİRAƏTİ VƏ ONUN LİNGVİSTİK
ƏSASLARI**

10.02.12 – Sami dilləri

**Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2005

Tədqiqat işi Bakı Dövlət Universitetinin Şərşünaslıq fakültəsinin Ərəb filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

- AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor V.M. Məmmədliyev

Rəsmi opponentlər:

- Filologiya elmləri doktoru, **professor M.A. Pənahi**
- Filologiya elmləri namizədi, **S.S. Süleymanov**

Aparıcı təşkilat:

AMEA akademik Z.M. Bünyadov adına
Şərşünaslıq İnstitutu

Müdafiə «18» «mart» 2005-ci ildə saat «13⁰⁰»-də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yaradılmış birdəfəlik ixtisaslaşdırılmış dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.
Ünvan: 370001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 8.

Dissertasiya ilə AMEA-nın əsaslı kitabxanasında tanış olmaq olar.
Ünvan: Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti, 31.

Avtoreferat «16» «fevral» 2005-ci il tarixində göndərilmişdir.

Birdəfəlik ixtisaslaşdırılmış
dissertasiya şurasının elmi katibi, f.ə.n.

M.G. Payızov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktualığı. Yetmiş il ateizmin tüğyan etdiyi kommunist rejimindən sonra öz mənəvi köklərinə, ilk növbədə, islami dəyərlərə qayıdan müstəqil Azərbaycanda Qurani-kərimin təcvidinə, qiraətlərinə həsr olunmuş bir mövzunu araşdırmaq olduqca aktual hesab edilə bilər. Həqiqətən də, ölkədə islam sahəsində əsl intibah dövrü yaşanmaqdadır. Bu, son zamanlara kimi qüvvədə olan dini yasaqların aradan qaldırılması, Sovet hakimiyyəti illərində dağıdılmış yüzlərlə məscid, dini abidələrin bərpası, yəni tikilməsi, repressiyaya məruz qalmış din xadimlərinin hüquqlarının reabilitasiyası, mətbuat, radio və televiziya da dini mövzuda verilişlərin yayımı, nəhayət, dövlət rəhbərlərinin dini tədbirlərdə iştirakı öz növbəsində İslamın müstəqil Azərbaycanın ictimai həyatında ön plana keçirilməsinin təzahürüdür.

Cəmiyyətimizdə İslamı müxtəlif aspektlərdən işıqlandıran çoxsaylı dini ədəbiyyatın möminlərin ixtiyarına verilməsi artıq normala çevrilib. Ölkədə arasında missioner təşkilatları da olan çoxsaylı dini icmaların təşəkkülü ilə yanaşı, məscidlərin də bərpası və yenilərinin inşası sürətlə davam etdirilir. Respublikada İslam dini ilə bağlı intibah Azərbaycanın nəinki İslam dünyasına, həm də dünya birliyinə inteqrasiya etmək istəyindən irəli gələn dövlət siyasətinin nəticəsidir.

Burada, əlbəttə ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin dini dəyərlərə yanaşmada, islami dəyərlərin bərpasında oynadığı çox böyük rolunu və əvəzedilməz xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, bir Prezident və Milli Lider kimi vətəndaş cəmiyyəti quran müasir Azərbaycanda islamın daşımaları olduğu yüksək mənəvi statusunun özünə qaytarılması prosesinin əsl təşəbbüskarı və təşkilatçısı olmuşdur.

Şübhəsiz ki, respublikamızda müstəqillik illərində islamın elmi tədqiqi sahəsində də az iş görülməyib. Azərbaycan auditoriyasının, o cümlədən, üzünü dinə sarı çevirmiş dünənki ateistlərin

ixtiyarına xeyli dini¹ və müxtəlif dillərdə olan elmi² ədəbiyyat verilib. Buna baxmayaraq, demək olmaz ki, möminlərin bu qəbildən olan ədəbiyyata tələbatı artıq tamamilə ödənilib. Bu, Quranla bağlı aktual problemlərdən bəhs edən ədəbiyyat sahəsində daha aydın hiss olunur. Qeyd olunan problemlərdən biri də Qurani-kərimin təcvidi problemidir.

Digər demokratik dövlətlər kimi, Azərbaycanda da din dövlətdən ayrılır. Hökumət möminlərin, dini təşkilatların fəaliyyətinə müdaxilə etmir. Müsəlmanlar da digər dünya dinlərinin nümayəndələri kimi, öz dini ayinlərini azad şəkildə icra edə bilirlər. Bu gün Qurani-kərim az qala ölkəmizin hər bir sakininin masaüstü kitabıdır (etiraf etmək lazımdır ki, bu, qismən də olsa, müqəddəs kitabın akademiklər Z.M.Bünyadov (1921-1997) və V.M.Məmmədaliyev tərəfindən yüksək səviyyəli tərcüməsinin sayəsində mümkün olmuşdur³). Möminlər Qurani-kərimin qiraətini, özlərinin müqəd-

---

¹ Gülpinari R. İslamda təriqətlər və məzhəblər haqqında 100 sual və cavab. İran, Əhlibeyt nəşriyyatı, 1999, 224 səh.; Əl-Kərdavi Y. Halal və haramın islami əsasları. Bakı, K.M.K., 1994, 120 səh.; Məmmədov Abutalıb M. İslamın ziyarət abidələri. Bakı, İrşad, 2001, 96 səh.; Ər-Reys, Məhəmməd Salih. Quran - əhatəli həyat məramnaməsi. Bakı, 1991, İrşad, 1996; Soltan Hüseynqulu oğlu, Axund Hacı. Hidayət yolu. Bakı, Ozan, 2000, 260 səh.; Abdullati X. Ислам, как он есть. Баку, ар-Рахма, 1999, 320 səh.; Остади Р. Основные принципы религии для всех. Иран, Кум, 1998, 240 səh.; Ас-Суйути, Джалал ад-Дин. Совершенство в коранических науках. Учение о толковании Корана. Москва, ИД «Муравей», 2000, 240 səh.; Ат-Тамими. Книга единобожия. БОМА, Баку, 1997, 251 səh.

² Bayram Nevzat və digərləri. İlim və Din. İstanbul, 1998, 704 səh.; Düğen Şaban. İslam ve İlim. Ankara, Gençlik yayınları, 1993, 226 səh.; Karabaş Şeyx Abdürrehman. Karabaş təcvidi. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, 648 səh.; Nuri, Mehmet. «Suallı və cavablı təcvid», İstanbul, Gençlik yayınları, 1985, 290 səh.; Ас-Суйути, Джалал ад-Дин. Совершенство в коранических науках. Учение о ниспослании Корана. Москва, ИД «Муравей», 2001, 272 səh.; Ас-Суйути, Джалал ад-Дин. Совершенство в коранических науках. Учение о своде Корана. Москва, ИД «Муравей», 2003, 288 səh.; Ас-Суйути, Джалал ад-Дин. Совершенство в коранических науках. Учение о толковании Корана. Москва, ИД «Муравей», 2000, 240 səh.; Ат-Табатабаи, Мухаммад Хусайн. Шиизм в исламе. Кум, Всемирная ассамблея «Ахл-е бейт», без указания даты, 316 səh.

³ Qurani-kərim. Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Z. M. Bünyadov və V. M. Məmmədaliyev, Bakı-Ankara, "Qismət" Nəşriyyat və Poliqrafiya Ltd. (Bakı) – «Kozan-ofset» mətbəəsi (Ankara), 1997, 656 səh.

dəs vəzifəsi sayırlar. Bu işdə onlara müxtəlif islam xeyriyyə təşkilatları tərəfindən təşkil edilən çoxsaylı kurslar kömək edir. Lakin təəssüf ki, həmin kurslardakı məşğələlər, əsasən, təcvid elmi (*'ilm 'at-tajwid*) və qiraətlər elmindən (*'ilm 'al-qira'at*) xəbəri olmayan, Qurani-kərimin təcvid sisteminin prinsiplial, mühüm özünəməxsusluqları ilə tələb olunandan az tanış olan şəxslər tərəfindən aparılır. Əksəriyyət Qurani-kərimin ifadəli oxusunun, təcvidinin xüsusi qaydalarının olduğundan, Qurani-kərimin qiraətinin emosional təsirini gücləndirmək üçün bu işin müəyyən səs tonlarında icra olunmasından bixəbərdir. Təsadüfi deyil ki, Qurani-kərimin aramla, təmkinlə və düşüncəyə dalaraq qiraəti - tertil (*'at-tartil*) və Qurani-kərimin avazla, səsi uzadaraq ara vermədən qiraəti - tilavət (*'at-tilawa*) sözləri özünün semantik mənasında gözəllik, incəlik və tənəsüb anlayışlarını daşıyır. Elə Peyğəmbərimiz (ə.) də öz əshabələrinə müraciətlə belə deyirdi: «Qurani-öz [gözəl] səsinizlə rövneqləndirin»¹. Peşəkar Quran qiraətçilərinin – qarelərin (*'al-qari'*, cəmdə: *'al-qurra'*) olmaması, Quran təcvidinin yazıldığı audio-video lentlərinin tam dəstinin bahalıqı, Qurani-kərimin tədrisi məqsədilə təşkil edilmiş kurslarda dərs deyən müəllimlərin qeyri-peşəkarlığı ona getirib çıxarmışdır ki, hər kəs onu lazımı qaydada deyil, bacardığı kimi oxuyur. Hətta təcvidin, Quran kitabının sonunda göstərilən sadələşdirilmiş qaydaların² tələblərinə belə riayət edilmir. Halbuki, təcvid də elə Qurani-kərimin özü qədər müqəddəsdir və Peyğəmbərimizin (ə.) tilavətinin şahidi olmuş əshabələrindən bizə miras qalmışdır! Odur ki, təcvid qaydalarına³ dəqiq riayət etmədən Qurani-kərimi oxumaq böyük günah sayılmasa da, elə səhvlər sırasına şamil olunur ki, onlara qətiyyən yol vermək olmaz, çünki bu səhvlər müqəddəs Sözlün həqiqi mənasının təhrifinə getirib çıxara bilər. Bütün bunlar, fikrimizcə, Qurani-kərimin təcvid və qiraətlərinə həsr olunmuş bu tədqiqatın mövzusunun aktuallığına dələlət edir və Azərbaycanda

¹ المقنسي، شهاب الدين عبد الرحمن بن اسماعيل بن ابراهيم أبو شامة. كتاب المرشد الوجيز الى علوم تتعلق بالكتاب العزيز. انقره، دار وقف الديانة لتركيا للطباعة و النشر، 1986، ص. 18.

² القرآن للكريم. للمدينة المنورة، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، 1985، ج-ي.

³ Karaçam İsmail. Kuran-i kerimin faziletleri ve okunma kaaideleri. Istanbul, Şamil yayınlari, 1980, səh. 43; Ünlü Demirhan. Kuran-i kerimin təcvidi. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, səh. 15.

Qurani-kərimin təcvidi qaydalarına əməli olaraq riayət olunmasını, nisbi də olsa, təmin edə bilər. Onu da qeyd edək ki, bütünlükdə ərəb dilçiliyinin inkişafı üçün zəmin yaratmış təcvidin və Quran qiraətləri elminin tədqiqi Azərbaycanda hələ ilk addımlarını atır.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Fikrimizcə, bu məsələyə diaxron və sinxron müstəvilərdə yanaşmaq lazımdır. Birinci mövzu Azərbaycan elmi üçün araşdırılmamış və ya az araşdırılmış hesab edilə bilməz. Unutmaq olmaz ki, təcvid, bəzi alimlərin anlayışına əsasən fonologiya¹, ərəb qrammatik sisteminin müəyyən bir səviyyəsi sayılır və onun bir çox məqamları məhz qrammatiklər tərəfindən öyrənilmişdir². Başqa türk xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan tədqiqatçıları da ərəb qrammatikasının bir çox problemlərinin araşdırılmasında fəal iştirak etmişlər. AMEA-nın müxbir üzvü, professor V.M.Məmmədəliyevin qeyd etdiyi kimi, «Orta əsr Azərbaycan alimləri ərəb filologiyasının, o cümlədən ərəb dilçiliyinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bunlardan IX-XV əsrlərdə yaşayıb yaratmış Məhəmməd ibn [əl-] Maraği [(X əsr)³], Xətib [ət-] Təbrizi (1030-1109), Əbu Məhəmməd əl-Vərəndi (1089-1146), həm musiqişünas, həm də dilçi Səfiəddin əl [-] Urməvi (1249-1323), Mahmud əl-Arrani (?-1333), Məhəmməd əl-Bərdəi [(XVI əsr)⁴], Mahmud əz-Zəncani (?-1258), Məhəmməd bin Əhməd əl-Xuvəyyi (1229-1294), İzzəddin əz-Zəncani [(?-1257)⁵], Məhəmməd ət-Təbrizi əl-Qarabaği (?-1495), İbrahim eş-Şəkəvi əl-Ərəşi [(XVIII əsr)], Hübeyş ət-Tiflisi [(1156-1192)⁶], Sə'dəddin Sə'dullah əl-Bərdəi [(XIV-XV əsrlər)⁷], Cəmaləddin Məhəmməd əl-Ərdəbili (?-1248), Məhəmməd ibn Zeyd əl-Bərdən [əl-Bərdəi] [(IX-X əsrlər)]... və başqalarının adlarını çəkmək

¹ Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. Москва, Наука, 1975, сәh. 115.

² حجازي، محمود فهمي. مدخل إلى علم اللغة. دار القباء، القاهرة، 1998، ص 56، فتح، محمد. الإصوات العامة و الإصوات العربية. دار الثقافة العربية، القاهرة، 1990، ص 48، كمال، محمد بشر. دراسات في علم اللغة. القسم الثاني، دار المعارف، القاهرة، 1969، ص 37.

³ Оруджева Л.М., Шихалибейли З.Э. Развитие арабской филологии в Азербайджане. Баку, Нурлан, 2004, сәh. 34.

⁴ Yənə orada, сәh. 33.

⁵ Yənə orada, сәh. 29.

⁶ Yənə orada, сәh. 26.

⁷ Yənə orada, сәh. 33.

olar»¹. Və əlbəttə ki, onlardan çoxu öz əsərlərində təcvidin və qiraətlər elminin məsələlərinə də yer vermişlər.

N.A.Ağayevanın fikrincə, «yazılı mənbələrə əsasən, bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, artıq XI əsrdə Azərbaycanda ərəb qrammatikası və leksikoqrafiyasını öyrənən bütöv bir məktəb yaranmışdır»². Qafqaz müsəlmanları idarəsinin sədri, şeyxülislam, tarix elmləri doktoru, professor A.Q.Paşazadə Əhməd ibn Əbd əl-Həlīm ibn Teymiyyəyə (1263-1328) istinadən belə bir faktı nəzərə çatdırır ki, «Azərbaycan alimləri Mühəmməd bin Mahmud ət-Tusi (vəfatı – hicrətin 620-ci ilindən sonra [?-1223-cü ildən sonra]) və Mühəmməd bin Əbd əl-Kərim ət-Təbrizinin (vəfatı – 704 h. [?-1305]) də qiraətlər elmi sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur»³. Yeri gəlmişkən, dilçi İbrahim əş-Şəkəvi əl-Ərəşinin şagirdi sayıla bilən XIX əsrin tanınmış maarifçisi və kitabşünası olmuş Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin [1817-1879] fəaliyyəti də bu silsiləyə aid edilə bilər⁴. Görünür, Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqı və 1856-cı ildən etibarən mədrəsələrin rəsmən qapadılması⁵ üzündən qiraətlər elmi və təcvid öz əhəmiyyətini itirməyə başlamış, haqsız olaraq unudulmuşdur. Bu da nəhayətdə, ölkəmizdə Quran təcvidi və qiraətləri üzrə çoxəsrlik ənənələrin itirilməsinə gətirib çıxarmışdı.

Müasir dövrə, sinxron plana gəlincə, qiraətlər elmi və təcvid Azərbaycan ərəbşünaslığında belə kontekstdə nə nəzəri, nə də əməli planda öyrənilməmişdir. «Elm», «Elm və həyat», «İrşad», «Təbib», «Günəş», «Sabah» və başqa tanınmış nəşriyyatların XX əsrin son onilliyində nəşr etdikləri böyük sayda dini ədəbiyyat arasında biz Qurani-kərimin qiraət növlərinə və təcvidinə həsr olunmuş bir nüsxə də olsun elmi əsərlə rastlaşmadıq. Belə əsərlərə İrənin «الهدى» («əl-Hüda») və «اهل البيت» («Əhl əl-Beyt») nəşriyyatlarının, onların Bakıdakı filiallarının, Azərbaycan və rus dillərində nəşr etdikləri geniş həcmdə tərcümə ədəbiyyatı ara-

¹ Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, «Maarif», 1985, səh. 244.

² Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды средневековья. Баку, Елм, 1990, səh. 20-21.

³ Paşazadə Allahşükür. Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi. Bakı, "İrşad" İAM, 1988, səh. 94.

⁴ Şərifli K. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Bakı, Nurlan, 2002, səh. 24.

⁵ Əhmədov H. M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, Maarif, 1985, səh. 70.

sında da rast gəlmək olmur. İndiyə qədər bu mövzuda yalnız türk və fars dillərində yazılmış bir neçə kitab nəşr edilmişdir¹.

Qeyd edək ki, son bir neçə ildə ölkəmizdə bu mövzunun bir sıra məsələləri üzrə cəmi dörd namizədlik dissertasiyası müdafiə olunmuş, onların da ikisini xarici vətəndaşlar yazmışlar. Suriyalı Muhəmməd Müti' əl-Hafizin 1994-cü ildə yazdığı birinci dissertasiya işi Dəməşq Quran qareləri məktəbinə və onun görkəmli nümayəndələrinə həsr olunmuşdur², Hüsam əd-Din Muhəmməd Salih Fərfurun Cəfər ibn Məkki əl-Mosulinin [*'al-kamil 'al-farid fit-tajrid wat-tafrid*] («Mücərrədləşdirmə və konkretləşdirməyə dair nadir bitkin [kitab]») ³ əsərinin materialları üzrə yazılmış ikinci dissertasiya işi isə yeddi məşhur Quran qaresindən biri olan Əbu Əmrin (Əbu Əmr Zəban ibn əl-Əla ibn Əmmar ibn əl-Üryan ibn Abdullah ibn əl-Hüseyn ibn əl-Haris ibn Cəlhəmə ibn Həcər ibn Xüzaə ibn Mazin ibn Malik ibn Əmr ibn Təميم ibn Mar ibn Udd ibn Tabixə ibn İlyas ibn Müdər ibn Müad ibn Ədnan ət-Təميمi əl-Mazini əl-Bəsri (?–771)) qiraət sisteminə həsr olunmuşdur. Müəllifi N.Süleymanova olan üçüncü tədqiqatda isə bu yeddi qaredən birinin – Əbu Bəkr Asim ibn Əbun-Nəcud Bəhdələ əl-Əsədi əl-Kufinin (?–745) qiraət sistemi araşdırılır. Bu işlərin hər birində Qurani-kərimin ifadəli oxusunun formalaşması məsələsi yalnız qısaca nəzərdən keçirilir. Quran qiraətinin formalaşmasına tarix elmləri doktoru A.Q.Paşazadə də toxunub⁴. Bu kontekstdə R.Mürselovun Qurani-kərimin dili və bəzi oxunuş qaydalarından

¹ Karabaş Şeyx Abdürrehman. Karabaş tecvidi. İstanbul, Türkiyə Diyanət Vəqfi, 2001, 648 səh.; Tavaslı, Yusuf. Açıqlamalı tecvid bilgileri. İstanbul, Tavaslı yayınları, 2003, 80 səh.; Ünlü Demirhan. Kuran-i kərimin tecvidi. Ankara, Türkiyə Diyanət Vəqfi, 1993, 174 səh.; بده، سيد محسن مسموي. حلية القرآن، قواعد التجويد. جاب و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، 1999، الجزء الاول، 64 ص.، الجزء الثاني، 156 ص.؛ خويي، امين آله كاتبي. كتاب تحفة الاخوان في تجويد القرآن، تهران، انتشارات وفا ناصر خسرو، بدهت، 96 ص.؛ ناشاني، عباس اميد الله. تعليم و تجويد قرآن. قم، 2002، 176 ص.

² Müti' H. M. Dəməşqdə Qurani-kərim qiraətləri və məşhur qareləri. KDA, Bakı, 1994, 175 səh.

³ Fərfur Hüsam əd-Din Muhəmməd Salih. Əbu Amr ibn əl-Əla' əl-Bəsriyin qiraət sistemi. Bakı, K.D.A., 1997, 17 səh.

⁴ Paşazadə Allahşükür. Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi. Bakı, "İrşad" İAM, 1988, səh. 57-98.

bəhs edən həcmcə böyük olmayan məqaləsinə də¹ diqqət yetirmək vacibdir. Bu müəlliflər Mühəddəs Kitabın ifadəli oxusu ilə bağlı məsələləri sırf teoloji planda, ilahiyyat istiqamətində, ərəb dili səsleri elmi (*'ilm 'al-'aswat 'al-'arabiyya*), yaxud, sadəcə, səslər elmi (*'ilm 'al-'aswat*) - fonetika və fonologiya ilə əlaqələndirmədən təhlil edirlər. 2003-cü ildə «Qurani-kərimin orfoqrafik xüsusiyyətləri» mövzusunda müdafiə edilmiş olduqca maraqlı dissertasiya (müəllifi Bakı Dövlət Universitetinin dosenti N.N.Məmmədovdur) adından da bəlli olduğu kimi Qurani-kərimin orfoqrafik xüsusiyyətlərinə həsr olunub².

Tədqiqat işinin obyektı. Qurani-kərim qiraətinin fonetik-fonoloji xüsusiyyətləri, ərəb dili səsleri.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi Qurani-kərim qiraətinin linqvistik əsaslarını üzə çıxarmaq, təcvidin, qiraətlərin meydana gəlməsi, təşəkkül tapması və müstəqil Quran elminə çevrilməsi tarixini, Quran qiraətlərinin (*'al-qira'at 'al-qur'aniyya*) tarixini öyrənmək, onların ayrı-ayrı növlərini və üsullarını, qiraətlərin unifikasiyasını, Əli ibn Əbu Talibin (Əli ibn Əbu Talib ibn Əbdülmüttəlib ibn Haşim əl-İmam Əbul-Həsən əl-Haşimi (600–661)), Übeyy ibn Kə'bın (Übeyy ibn Kə'b ibn Qeys ibn Übeyd ibn Zeyd ibn Müaviyə ibn Əmr ibn Malik ibn ən-Nəccar Əbul-Münzir əl-Ənsari əl-Mədəni (?–642 və yaxud 650 və yaxud 655)), Abdullah ibn Məs'udun (Abdullah ibn Məs'ud ibn əl-Haris ibn Qafil ibn Həbib ibn Şəmx ibn Far ibn Məhzum ibn Sahilə ibn Kahil ibn əl-Haris ibn Təميم ibn Sə'd ibn Xüzeyl ibn Müdrəkə ibn İlyas ibn Müdər Əbu Əbdurrəhman əl-Xüzəli əl-Məkki (?–653)) qiraətlərinin Qurani-kərimin yazılı mətnindən fərqli qiraətlərini, eləcə də on dörd qaredən tutmuş Peyğəmbərin (ə.) özünə-dək Quran qarelərinin silsiləsini, ərəb səslerinin təsnifatının öyrənilmə tarixini, bu səslerin məxrəclərinə görə təsnifat növlərini, ərəb səsələrinə xas olan tələffüz keyfiyyət əlamətlərini (*'as-sifat*) təsvir etmək, qarelərə təcvidin müxtəlif üsullarından istifadə etməyə imkan verən fonoloji hadisələrin mahiyyətini açmaqdır.

¹ Mürsəlov R. Qurani-kərim: onun dili və bezi oxunuş qaydaları. İslam, № 15-17, Bakı, 1992.

² Məmmədov N.N. Qurani-kərimin orfoqrafik xüsusiyyətləri. Bakı, "Elm", 2004, 200 səh.

Bundan başqa, təcvidin Qurani-kərimin ifadəli oxusundan bəhs edən bir elm və ərəb dilçilik sisteminin bir komponenti olan fonologiya kimi qarşılıqlı əlaqə dərəcəsini müəyyənləşdirməyə, Qurani-kərimin qiraətinin düzgünlüyü meyarlarını (*maqayis sihha 'al-qira'a*) üzə çıxarmağa, təcvidin əsas üsullarını təsvir etməyə, təcvidin ərəb dili səslərinin aşağıda göstərilən xüsusiyyətlərinə uyğunlaşma dərəcəsini araşdırmağa - nazalizasiya (burunlaşma) - səsi burunda tələffüz etmək (*'al-ghunna*), qalınlaşdırma - səsi adi halda olduğundan güclü, tamsəsli, emfatik, xüsusi nəzərə çarpdırmaqla tələffüz etmək (*'at-tafkhim*), incələşdirmə - səsi incə tələffüz etmək, yumşaltma (*'at-tarqiq*), karlıq (*'al-hams*), cingiltlik (*'al-jahr*), güclülük (*'ash-shidda*), ortalıq (*'al-beyniyya*), enmək - dilin ağız boşluğunun dərinliyinə - aşağı hissəsinə enməsi (*'al-'istifal/'al-'istifala*, yaxud *'al-'inkhifadh*), qismən velyarlaşma - dilin arxa hissəsinin damaq arxasına qaldırılması nəticəsində səsin qismən dəyişməsi (*'al-'isti'la*), tam velyarlaşma (*'al-'itbaq*), açıqlıq (*'al-'infithah*), süzgünlük (*'al-'idhlaq*), susma (*'al-'ismat*), fit (*'as-safir*), partlayışlılıq (*'al-qalqala*), yayınma (*'al-'inhiraf*), vibrasiya (*'at-takrir*), yayılma (*'at-tafashshi*) və b. xüsusiyyətləri araşdırmaq başlıca məqsəddir.

Tədqiqat işinin metodologiyası və qaynaqlar. Tədqiqat işi qiraətlər elmi və təcvidin meydana gəlmələri, onların müstəqil Quran elmləri kimi ayrılıb seçilmələri tarixinin təhlili, habelə qiraət növlərinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təsvir, qarşılaşdırma və tarixi-müqayisəli təhlil metodları əsasında aparılmışdır. Ərəb dilinin fonoloji sisteminin xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına və qiraətin düzgünlüyü meyarlarının dilçilik elmi baxımından üzə çıxarılmasına gəlincə, bu məsələlərdə əsas səy sistemli tipoloji təhlil üsullarından istifadəyə yönəldilmişdir.

Təqdim olunan işin birinci fəslü üçün qaynaq olaraq Orta əsr alimlərindən İbn əl-Cəzərinin (Əbulxeyr Şəmsəddin Muhəmməd ibn Muhəmməd ibn Muhəmməd ibn Əli ibn Yusuf əl-Cəzəri (1350–1429) «On qiraətə dair nəşr (açıqlama)» (*'an-nashr fil-qira'at 'al-'ashr*)¹, müasir Misir alimi doktor Əli Muhəmməd Faxirin «Sintaksisə və morfologiyaya dair əsərlərdə yeddi qiraətdən son-

¹ ابن الجزري، شمس الدين ابو الخير محمد بن محمد بن علي بن يوسف الدمشقي. النشر في القراءات العشر. جزء 1، القاهرة، بد/ت، 1 - 512 ص. 2 - 476 ص.

rakı üç qiraət (yəni Əbu Cə'fər əl-Qari'in – Əbu Cə'fər əl-Qari' Yəzid ibn əl-Qə'qə' əl-Məxzumi əl-Mədəni (?–748), Yə'qub ibn İshaq – Əbu Muhəmməd Yə'qub ibn İshaq ibn Zeyd ibn Abdullah ibn Əbu İshaq əl-Xəzrəmi (735–821) və Xələf ibn Hişamın – Xələf ibn Hişam ibn Sə'ləb ibn Xələf ibn Sə'ləb ibn Haşim ibn Sə'ləb ibn Davud ibn Məqsəm ibn Qalib Əbu Muhəmməd əl-Əsədi əl-Bəzzar (767–844) qiraətləri) üzrə təlimatlar» ('*at-tawjihāt fil-'athar 'an-nahwiyya was-sarfiyya fil-qira'at 'ath-thalath ba'd 'as-sab'*)¹, müasir Suriya alimi Muhəmməd Fəhd Xarufun «On dörd qiraətə dair asanlaşdırılmış bəhs» ('*al-muyassar fil-qira'at 'al-'arba' 'ash-raq*)², müasir Küveyt alimləri Əhməd Muxtar Ömər'in və Əbdulsəlim Mükərrəmin «Quran qiraətləri ensiklopediyası» (*mu'jam 'al-qira'at 'al-qur'aniyya*)³ və İbn Cinninin (Əbulfəth Osman ibn Cinni əl-Mosuli əl-Bağdadi (?–1002)) «Quran qiraətlərindəki istisnalar və onların izahı» ('*al-muhtasab fi tabyin wujuh shawadhhdh 'al-qira'at wal-'idhah 'anha*)⁴ əsərləri, habelə ərəb dilinin fonetikasına dair əsərlər⁵ götürülmüşdür. Ərəb dilinin fonoloji problemləri və

¹ المدني، أبو جعفر يعقوب البهري خلف الكوفي. التوجيهات والآثار النحوية والصرفية للقراءات الثلاث بعد السبعة. جزء ١، تحقيق الدكتور علي فاخر، القاهرة، 1999، 1 – 704 ص. 2 – 300 ص.

² فهد، محمد خاروف. الميسر في القراءات الأربعة عشر. تحقيق محمد كريم راجح، دار ابن كثير، بيروت، دار الكلم الطيب، دمشق، 1995، 611 ص.

³ عمر، أحمد مختار و مكرم، عبد الحعال سالم. معجم القراءات القرآنية مع مقدمة في القراءات و أشهر القراء. 8 اجزاء، ايران، انتشارات اسوه، 1991، 1 – 144 ص.، 234 ص. 2 – 470 ص. 3 – 392 ص. 4 – 376 ص. 5 – 278 ص. 6 – 264 ص. 7 – 270 ص. 8 – 284 ص.

⁴ ابن جني، أبو الفتح عثمان. الخصائص. تحقيق محمد علي النجار، الجزء الأول، دار الهلال للطباعة و النشر، بيروت، 1992، 392 ص.

⁵ نيس، ابراهيم. الأصوات اللغوية. القاهرة، دار المعارف، 1950، 205 ص. 1؛ تمام، حسان. اللغة العربية. القاهرة، 1973، 373 ص. 2؛ حجازي، محمود فهمي. علم اللغة العربية. دار غريب، القاهرة، 1990، 380 ص. 3؛ حجازي، محمود فهمي. مدخل الى علم اللغة. دار القباء، القاهرة، 364 ص. 4؛ فتوح، محمد. الأصوات العلة و الأصوات العربية. دار لتقافة العربية، 1998، القاهرة، 1990، 243، ص. 5؛ المبارك، محمد. فقه اللغة وخصائص الغربية. دار الفكر الحديث، 1964، 350 ص. 6؛

Лебедев В.Г. Курс лекций по фонетике современного арабского литературного языка. Москва, ВИ, 1978, 235 сөһ.; Al-Ani, Salman H. Arabic Phonology. The Hague, 1970, 250p.; Al-Toma, Sulayman J. The problem of diglossia in Arabic. Cambridge, Mass. 1969. 317 p.; Smith, H. E. The phonology of arabic language. Word in old spanish. Minneapolis, 1975, 316 p.

təcvidin xüsusiyyətləri ilə bağlı bölmələrin yazılmasında isə, ilk növbədə, Muhəmməd əs-Sadiq Qəmhavinin «Quran təcvidinə dair sübut [kitabı]» ('*al-burhan fi tajwid 'al-qur'an*)¹, Əbu Şamənin (Şihabəddin Əbdürrehman ibn İsmail ibn İbrahim Əbul-Qasim Əbu Şamə əl-Məqdisi (?–1267)) «Qiymətli kitablara (Quranla) bağlı elmlərə dair qısa rəhbərlik kitabı» (*kitab 'al-murshid 'al-wajiz 'ila 'ulum tata'allaq bil-kitab 'al-'aziz*)² kimi mənbələrə əsaslanmış, doktor Muhəmməd Fatihin³, Mahmud Fəhmi Hicazinin⁴ və A.Q. Belovanın ərəb dilinin tarixindən bəhs edən⁵, habelə türk alimlərinin bir sıra əsərlərindən⁶ istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi Azərbaycan ərəbşünaslığında ilk dəfə Qurani-kərimin ifadəli oxusu iki elmin: dilçilik elminin müstəqil bir sahəsi olan təcvidin, yəni fonetika-fonologiyanın və Quran elmi olan təcvidin qovşağında müqayisə-qarşılaşdırma üsulu ilə tədqiq olunmasındadır. Burada ərəb dili səslərinin düzgün tələffüz və filoloji xüsusiyyətləri üzə çıxarılır, habelə bu səslərin fonoloji xüsusiyyətlərinin Qurani-kərimin təcvidi qaydalarına təsirini göstərən paralellər aparılır. Onu da qeyd etmək la-

¹ قحلو، محمد الصادق. البرهان في تجويد القرآن و رسالة في فضائل القرآن. دار الصحابة، جدة، 156 ص.

² المقنسي، شهاب الدين عبد الرحمن بن اسماعيل بن ابراهيم ابو شامه. كتاب المرشد الوجيز الى علوم تتعلق بالكتاب العزيز. لقره، دار وقف الديانة لتركى للطباعة و النشر، 1986، 288 ص. 40 ص.

³ فتیح، محمد. الاصوات العامة و الاصوات العربية. دار الثقافة العربية، القاهرة، 1990، 243 ص.

⁴ حجازی، محمود فهمی. علم اللغة العربية. دار غريب، القاهرة، 1990، 380 ص. حجازی، محمود فهمی. مدخل الى علم اللغة. دار القباء، القاهرة، 1998، 364 ص.

⁵ Белова А.Г. История арабского языка. Москва, ВИ, 1979, 130 сәһ.; Белова А.Г. К вопросу о реконструкции семитского корневого вокализма. ВЯ, №6, 1993, сәһ. 28-36; Белова А.Г. Очерки по истории арабского языка. Москва, ВИ, 1999, 168 сәһ.

⁶ Altıkulaç Tayyar. Tecvidül-Kuran, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992, 64 сәһ.; Belviranlı Ali Kemal. Tecvid. Konya, Nədvə Yayınları, 1990, 108 сәһ.; Karabaş Şeyx Abdürrehman. Karabaş tecvidi. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, 15 сәһ.; Karaçam İsmail. Kuran-i kerimin faziletleri ve okunma kaaideleri. İstanbul, Şamil yayınları, 1980, 566 сәһ.; «Kuran okumaya giriş», Ankara, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997, 68 сәһ.; Tavaslı Yusuf. Açıqlamalı təcvid bilgileri. İstanbul, Tavaslı yayınları, 2003, 80 сәһ.; Ünlü Demirhan. Kuran-i kerimin təcvidi. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, 174 сәһ.

zımdır ki, yeddi Quran qaresindən ikisinin: Əbu Əmrin və kufəli Əli ibn Həmzə ibn Abdullah ibn Bəhmən ibn Feyruz əl-Əsədi Əbul-Həsən əl-Kisainin (?–805) dilçi alim olması heç də təsadüfi deyil. Elə Məkki ibn Əbu Talib Xəmmuş əl-Qeysi (966–1045), Əbu Həyyan Muhəmməd ibn Yusuf ibn Əli ibn Yusuf ibn Həyyan əl-Əndəlusi (1256–1344), əl-Həsən Əbu Əli əl-Farisi (?–987) kimi başqa qrammatistlər də Quran təcvidinin inkişafında az rol oynamışlar¹.

Tədqiqat işinin təcvidin meydana gəlməsi, Qurani-kərimin qi-rəətlərinin bir elm kimi formalaşması və ayrıca bir elmə çevrilməsi ilə bağlı olan birinci fəslə ilk baxışda tarix elmləri doktoru, professor A.Q.Paşazadənin tədqiqatının² hissələrindən birinin özünəməxsus şəkildə yenidən işlənmiş variantı kimi görünə bilər. Ancaq A.Q.Paşazadə, işin adından da görüldüyü kimi, sözügedən məsələyə yalnız qısaca toxunmuşdur. Ədalət naminə deyilməlidir ki, o bu yığcam hissədə belə, yuxarıda adları çəkilmiş iki suriyalı tədqiqatçının öz dissertasiyalarında deyə bildiklərindən daha çox şey demişdir. Amma bizim tədqiqatımızın A.Q.Paşazadənin kitabının göstərilən paraqrafı ilə səsleşən bu hissəsi həmin paraqraftan yalnız özünün daha çox hissəciklərə ayrılması ilə deyil, eləcə də, fikrimizcə, mövzunun geniş əhatə olunması ilə fərqlənir. Başqa bir faktı da qeyd etməmək olmaz: bu tədqiqat işində əməli olaraq Azərbaycan ərəbşünaslığında ilk dəfə Quran təcvidi ilə fonetik-fonoloji sistem arasında sıx qarşılıqlı asılılığın olduğu irəli sürülür və əsaslandırılır. Göstərilir ki, qarələrin tətbiq etdikləri bu və ya başqa üsul fonetik-fonoloji sistemin cingiltlilik-karıq, qalınlaşdırma-incələşdirmə və b. xətlər üzrə neytrallaşdırma kimi xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Başqa sözlə, bu üsullar fonetik paradiqmatikanın və sintaqmatikanın qanunauyğunluqları, bir-birinə zidd səslərin mövcudluğu, məxrəc «nöqtə»lərinin uzaqlığı və ya yaxınlığı ilə bağlıdır.

Tədqiqat işinin nəzəri-praktiki əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl Quran təcvidi üsullarının və onların ərəb dili fonologiyasının qay-

¹ رفيدة، ابراهيم عبد الله، النحو و كتب التفسير. جزان، دار الجماهيرية للنشر و التوزيع، بنغازي، 1990، الجزء الاول، ص 320.

² Paşazadə Allahşükür. Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi. Bakı, «İrşad» İAM, 1988, 296 səh.

dalarına uyğunluğunun təhlili əsasında əldə olunmuş nəticələrlə müəyyənləşir. Bu nəticələrdən həm ərəb dilinin fonetikasi kursunun tədrisində, həm də Quran qəreləri hazırlayan tədris müəssisələrinin və kursların tədris proseslərində istifadə etmək olar. Sırr deyil ki, rus və Azərbaycan ərəbşünaslığında ərəb dili fonetikasi təsviri olaraq, həm də yalnız ərəb dili dərsliklərində əks olunmuşdur¹. Bu sahədə yalnız V.Lebedevin «Müasir ərəb ədəbi dilinin fonetikasından mühazirə kursu»² (rus dilində) adlı Azərbaycanca az tanınan əsəri istisna sayıla bilər.

Tədqiqat işindən, universitetlərin şərqşünaslıq fakültələrində «Ərəb dilinin nəzəri kursu» fənninin, ilahiyat fakültələrində «Təcvid» fənninin tədrisində istifadə etmək olar.

Tədqiqatda nəzəri planda Quran elmlərinin təcvid üzərindəki «inhisarı»nın əsassız olduğu sübut olunur və onu dilçilik elminə qaytarmağa cəhd edilir. Sübut edilir ki, təcvid öxünəməxsus qaydada çıxış edir: o, Qurani-kərimin ifadəli oxusuna «xidmət» vasitəsi kimi meydana gəlmiş, sonralar dilçiliyin bir bölməsinə çevrilmişdir. Beləliklə, dilçiliyə aid olan elm və fonologiya adlanan bu sahə Qurani-kərimin ifadəli oxusu elmi kimi yeni ad alıb. Buna baxmayaraq, biz tam əminlik ki, fonologiya heç də təcvidin özü deyil. Əslində bunlardan birincisi ikincisinin lingvistik kimi, Quran təcvidi üsullarının düzgünlüyünü əsaslandırmağa xidmət edir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları, onun ayrı-ayrı hissələri akademik Z.M.Bünyadovun anadan olmasının 80 illiyinə, tanınmış şərqşünas M.M.Əlizadənin (1911–1994) anadan olmasının 90 illiyinə, AMEA-nın müxbir üzvü, professor V.M.Məmmədəliyevin anadan olmasının 60 illiyinə, BDU-nun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş konfranslarda, bir neçə elmi toplantıda aprobasiyadan keçirilmişdir.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya girişdən, üç fəsildən, nəticədən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və iki əlavədən ibarətdir.

¹ Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. Москва, Наука. 1969. 687 сәһ., Мəммədov Ə.С. Əрəб дили. Bakı, Maarif. 1998. 620 сәһ.

² Лебедев В.Г. Курс лекций по фонетике современного арабского литературного языка. Москва, ВИ, 1978, 235 сәһ.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktualığı əsaslandırılır, problemin araşdırılma səviyyəsi, dissertasiyanın obyektı müəyyənləşdirilir, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodologiyası, mənbələri açıqlanır, onun elmi baxımdan yeniliyi, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti dəyərləndirilir, elmi işin aprobeasiyası, quruluşu və əsas məzmunu barədə məlumat verilir.

«**Qurani-kərimin qiraəti və onun linqvistik əsasları**» mövzusunə həsr edilmiş dissertasiya işinin birinci fəslı «**Təcvidin və qiraətlər elminin yaranması, təşəkkül tapması və müstəqil elm sahəsi kimi ayrılması**» adlanır. Fəsil üç paragrafdan ibarətdir.

Birinci «Qurani-kərimin toplanması tarixi təcvidin və qiraətlər elminin ilkin inkişaf mərhələləri kimi» paragrafında Quran qiraətləri və təcvid Məhəmməd peyğəmbərin (ə.) (570-632) dövründən başlayaraq izlənilir. Məlumdur ki, Quran qiraətinin başlıca mənbəyi Peyğəmbərə (ə.) gəlmiş ilahi vəhy ('*al-wahy 'al-ilahi*) olmuş, o isə öz növbəsində qiraətin qaydalarını əshabələrinə bütün dəqiqliyilə çatdırmağa çalışmışdır. Bu paragrafdə Quran elmlərinin tarixi ilə Qurani-kərimin nazil olması, toplanması ilə əlaqə izlənilir, təcvidin və qiraətlər elminin prinsiplial əhəmiyyətli mərhələləri aşkarlanır: «**İlkin mərhələ**» (610–632-ci illər), «**Bərpa**» və «**Sühüf**»lər mərhələsi (632–634-cü illər) və «**Osman nüsxələri**» mərhələsi (644–50-ci illərə yaxın).

İkinci «Qiraətlər elmi: öyrənilmə tarixi, qiraət növləri» paragrafında Quran qiraətlərinin tarixinin öyrənilməsinə, bir növ, ekskurs edilir, onların növləri araşdırılır. Qiraətlərin öyrənilməsində Əbu Übeyd əl-Qasim ibn Səllamın (774–838) öncüllüyü haqqındakı fikirlər şübhə altına alınır, çünki ondan əvvəl yaşamış və əsərlərini məhz qiraət problemlərinə həsr etmiş neçə-neçə alimin adı və əsəri məlumdur.

Doktor M.Kamal Atik Quran qiraətlərinə dair məsələlərdən söz açan və 171 alimin qələminə məxsus 300 (!) əsərin adını çəkir¹.

¹ Atik Kamal. Tefsir və Kiraat ilmine dair yazma əsərlər biblioqrafiyası. Erciyes, Erciyes Universiteti Matbaası, Ayrı Basım, 1984, 15-38 səh.

Bu gün isə artıq həmin mövzuda 860 əsər haqqında məlumat var¹.

Quran qiraətləri məsələlərini təkcə qiraətlər elminə həsr olunmuş əsərlərin müəllifləri araşdırmamışlar. Quran mənalari (*ma'ani 'al-qur'an*), Qurani-kərimin qrammatik təhlili (*'irab 'al-qur'an*) ilə məşğul olan görkəmli alimlərin arasında böyük dilçilər də var. Bunların sırasına Qurani-kərimin saysız-hesabsız linqvistik şərhlərini də əlavə etsək, qiraətlərin tədqiqində dilçilərin rolunu təsəvvür etmək çətin olmaz. «Quran təfsirlərinin ensiklopediyası» (*mu'jam tafasir 'al-qur'an 'al-karim*) əsərinin müəllifləri bu mövzuda 88 nəşr olunmuş monoqrafiyanın, 70 çap olunmamış əsərin adlarını sadalamışlar. Söz yox ki, öz əsərlərini həm Qurani-kərimin mənalariına, həm qrammatik təhlilinə, həm də təfsirinə (*tafsir 'al-qur'an*) həsr edən bu alimlər ordusu qiraətlərin linqvistik baxımdan əsaslandırılmasında böyük rol oynamışdır. Onlar müxtəlif qiraətlərin dilçilik əsaslarını işləyib hazırlamış, onların düzgünlüyü meyarlarını müəyyənləşdirmiş, qiraət fərqlərini qeydə alıb təsbit etmişlər. Bütün bunlar onların ardıcıllarına – müasir alimlərə «Qiraətlərin qrammatikasına və morfologiyasına dair əsərlər üzrə təlimatlar» (*'at-tawjihāt wal-'athār 'an-nahwiyya was-sarfīyya lil-qira'at*) mövzusunun işləməyə imkan yaradıb². Bu mövzuda təkcə tanınmış qarelərin qiraətlərinin düzgünlüyü meyarları deyil, həm də müstəsna qiraətlər (*'al-qira'at 'ash-shadhḏha*) haqqında məlumatlar tapmaq olar. Belə ki, konkret olaraq Quran qiraətlərinə həsr edilməmiş əsərlərin təsviri səciyyədə olduğunu deyən tədqiqatçılarla razılaşmaq çətindir. Əksinə, qiraətlərin bir çox fundamental müddəaları məhz İbn Qüteybənin, İbn Cərir ət-Təbəriyin, Əbu Hatim əs-Sicistaninin, Əbu Şamə əl-Məqdisinin (Şihabəddin Əbdürrəhman ibn İsmail ibn İbrahim Əbul-Qasim Əbu Şamə əl-Məqdisi (?–1267)), Fəxrəddin ər-Razinin (Əbu Abdullah (Əbul-Fəzl) Fəxrəddin Muhəmməd ibn Ömər ibn Hüseyn ər-Razi ət-Təbəristanı (1149–1210)) və b. nəzəri bilikləri sayəsində işlənib ha-

¹ لزرکشی، بدر الدین محمد بن عبد الله، البرهان فی علوم القرآن، 4 اجزاء، بیروت، دار المعارف، 1990، 1 - 429 - 465 ص.

² المدنی، ابو جعفر یعقوب البهری خلف الکوفی. التوجیہات والاثار النحویة والصرفیة للقراءات الثلاث بعد السبعة. جزأ 1، تحقیق الدكتور علی فاخر، القاهرة، 1999، 1 - 704 ص؛ 2 - 300 ص.

zırlanmışdır. Elə həmin paraqrafda qiraətin düzgünlüyü meyarları məsələsi nəzərdən keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə də müsəlman alimləri son dərəcə həssas mövqə tutaraq, ilkin materialların maksimum dərəcədə dəqiqliyinə nail olmağa can atır, mənbə və əsaslandırılmalara ehkamçı münasibətləri ilə seçilir. İbn əl-Cəzəri qiraətləri altı növə ayırır: mübahisəsiz (*'al-mutawatira*) qiraətlər; məşhur (*'al-mashhura*) qiraətlər; tək bir qarenin olan, bir nəfərin fərdi qiraəti sayılan tək (*'al-'ahad*) qiraətlər; müstəsna (*'ash-shadhda*) qiraətlər; uydurma (*'al-mawdu'a*) qiraətlər; əlavəli (*'al-mudraja*) qiraətlər. Mühəmməd Müti əl-Hafiz, A.Q.Paşazadə də qiraətin altı növü üzərində dayanırlar. Müsəlman tədqiqatçıları məlum meyarlara əsaslanaraq yeddi, üstəgəl üç (on), üstəgəl dörd (on dörd) qarenin oxu tərzləri arasındakı ixtilafı (*'ikhtilafat*) təhlil etmişlər.

Üçüncü «Qurani-kərimin qiraət növlərinin unifikasiyası» paraqrafında mənbələrin obyektivliyi və mötəbərliyi, qarelər silsiləsinin göstərilməsi – isnad (*'al-'isnad*), başqa sözlə desək, Peyğəmbərədək (ə.) aparan tamamilə dəqiq məlumat zəncirinin aşkarlanması məsələsi araşdırılır. Burada biz Əli ibn Əbu Talib, Übeyy ibn Kə'b, Abdullah ibn Məs'udun qiraətlərində Osman nüsxələrinin yazısıyla uyuşmayan məqamları sadalayırıq. Bu sistemin tələbinə görə, Peyğəmbər (ə.) və Quranla əlaqəsi olan hər bir məlumatın və mənbənin saflığı qeyd etdiyimiz isnadlarla təsbit olunmalıdır. Ötürücülər silsiləsində qırıq olsa, yaxud bu ötürücülərin ardıcılığında hər hansı bir şəxs öz yaxşı əxlaqı ilə fərqlənməzsə, belə mənbələr etibarsız sayılır və qəbul olunmur. Yüzliliklər boyu mövcud olan belə kəskin yoxlama sistemi quranşünaslığa düzgün olmayan tarixi məlumatların və uydurmaların daxil olmasına mane olmuş, bu sahəyə Peyğəmbər (ə.) adından cürbəcür «vəhyələr» gətirilməsinin qarşısını alaraq, Müqəddəs Kitabın – Qurani-kərimin saflığını qoruyub saxlamışdır.

Mübaligəyə yol vermədən demək olar ki, qiraətlərin unifikasiyası prosesi klassik ərəb dilinin inkişafı ilə paralel olaraq irəliləyirdi. Bu proseslərdən birincisinin özülü hələ Peyğəmbər (ə.) zamanında qoyulmuşdur. Qiraətin unifikasiyasına xidmət edən hərəkəlmə belə, Quran qiraətlərinin müxtəlifliyinin qarşısını ala bilmədi.

İkinci «Ərəb dili səslərinin məxrəclərinə görə təsnifatı və onların keyfiyyət əlamətləri» fəslİ üç paragrafdan ibarətdir.

«Ərəb dili səslərinin təsnifatının öyrənilmə tarixi» adlanan birinci paragrafdə ərəb dili səslərinin təsnifatını təhlil etməyə başlamadan təcvid tərifiנə müəyyən aydınlıq gətirilir.

Qeyd olunur ki, təcvidin 150-dən artıq tərifi nəzərdən keçirilib. Təhlilimizə əsasən, onların çox böyük qismi hələ İbn əl-Cəzəri və Əbu Yəhya Zəkəriyyə əl-Ənsarinin əsərlərindəki təriflərdən kənara çıxmır¹. Təcvide istər orta əsrlər dövrü, istərsə də müasir İslam alimlərinin verdikləri çoxlu şərhlərin, təriflərin təhlili onu göstərir ki, onların çoxu bu elmi fonetika və onun qanunları ilə, daha doğrusu, fonologiya və səslənmənin funksional cəhəti ilə əlaqələndirir. Apardığımız araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir İslam alimlərinin əksəriyyəti bu elmi fonetika və onun qanunları ilə əlaqələndirir. Amma fonetika yerinə fonologiya (səslənmənin funksional aspekti) işlənsəydi, daha dəqiq olardı. Məsələ ondadır ki, «təcvid» terminindən qrammatika elmində də istifadə olunurdu. Qrammatikaya aid bizə gəlib çatmış ilk elmi əsər olan Əbu Bişr Əmr ibn Osman ibn Qənbər Sibəveyhinin (757–796) traktatında təcvid ərəb qrammatikasının üçpilləli sisteminin üçüncü pilləsinin adıdır. Bu pillələr bunlardır: sintaksis ('*an-nahw*'), morfolojiya ('*as-sarf*'), fonologiya ('*at-tajwid*')².

Təəssüf ki, səslərin tələffüzündən bəhs edən, «orfoepiyanın əsas qaydalarını, nitq səslərinin təsnifatını... fonetikanın ritmika və oxuma ilə əlaqəsini öyrənən»³ bir qrammatik elm olan təcvid-fonologiya elmi sonralar, sadəcə, unudulmuşdur. Dil sistemini Sibəveyhinin öyrəndiyi ardıcılıqla öyrənən əl-Kisai kimi görkəmli dilçi belə təcvidi fonologiya kimi nəzərdən keçirməkdən imtina etmişdir⁴. Doğrudur, ədalət naminə demək lazımdır ki, bezi alimlər bu fikirlə razı deyillər. Onların fikrincə, ərəb qrammatikası nitq səsləri sistemini mahnıdan, şeir və musiqi vəznlərindən «alır». O,

¹ – 2, 1992, مجلدان، ورد الجبل، بيروت، عبر للتاريخ. محسن، محمد سالم. معجم حفاظ القرآن عبر التاريخ. ص. 170 - 168.

² Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. Москва, Наука, 1975, сәh. 153.

³ Yənə orada, сәh. 151.

⁴ Yənə orada, сәh. 153.

başqa qrammatik sistemlərdən fərqli olaraq, ifadənin təmiz, ayrılıqda götürülmüş tək bir vahidi ilə deyil, söz və morfemlə əlaqədardır və nitq səsləri arasında onların hecadakı yerinə görə yox, sözdəki və morfemdəki yerinə görə paradigmatik və sintaqmatik münasibətlər yaradır. Başqa sözlə, belə bir fikir yürüdüldür ki, fonologiya-təcvid sözlərin tələffüzündən bəhs edən bir elm olaraq «nitq sözləri haqqında fonoloji deyil, morfoloji bir nəzəriyyədir»¹. Məhz məsələ belə qoyulduğuna görə, bir sıra alimlər hesab edirlər ki, qrammatik təcvid (*'at-tajwid 'an-nahwi*) morfolojiyanın bir bölməsidir², çünki onun predmeti Quranın sözləridir (*kalimat 'al-qur'an*)³. Başqaları fərz edirlər ki, təcvidin obyektı Qurani-kərimin sözləri deyil, Qurandakı sözləri təşkil edən səslər (*huruf 'al-hija' likalimat 'al-qur'an*) olduğu üçün fonologiya-təcvid morfolojiyanın bir bölməsi ola bilməz⁴. Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, qrammatik təcvid, istər fonetika adlansın, istər fonologiya, yaxud səslərin tələffüzündən bəhs edən, «...səslərin mürəkkəb təbiətini, onların birləşmə və dəyişmə qanunlarını...»⁵ öyrənən elm, o, ərəblərin qrammatika sisteminin tərkibindən çıxarılmış və Quran elmlərinin «sərəncamına verilmişdir».

Ərəb dilinin fonetikasi qrammatika elminin bir hissəsi, dilçilik elminin müstəqil bir bölməsi olaraq, bu mənada, yalnız XX əsrin ikinci yarısında bərpa olunmuşdur. Başqa sözlə, o, dilçilik elminə 1967-ci ildə İbrahim Ənisin «Ərəb dilinin fonetikasi» (*'al-'aswat 'al-lughawiyya*)⁶ əsərinin çapdan çıxması ilə qaytarılmışdır. Bundan sonra fonetikanı bir sıra alimlər: Təmmam Həssan⁷, Mah-

¹ Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. Москва, Наука, 1975, сәһ. 160.

² Karaçam İsmail. Kuran-i kerimin faziletleri ve okunma kaaideleri. İstanbul, Şamil yayınları, 1980, сәһ. 169.

³ Tayyib Mehmet. Kuran-i kerimin üslub ve kiraatı. Ankara, Şamil yayınları, 1963, сәһ. 23.

⁴ Karaçam İsmail. Kuran-i kerimin faziletleri ve okunma kaaideleri. İstanbul, Şamil yayınları, 1980, сәһ. 169.

⁵ Лебедев В.Г. Курс лекций по фонетике современного арабского литературного языка. Москва, ВИ, 1978, сәһ. 9.

⁶ أنيس، إبراهيم. الأصوات اللغوية. القاهرة، دار المعارف، 1950، 205 ص.

⁷ تمام، حسان. اللغة العربية. القاهرة، 1973، 373 ص.

mud Fəhmi Hicazi¹, Əbdüttəvab Ramazan², Sübhi Salih³, Mu-
həmməd Fatih⁴, Jan Kantino⁵, Kamal Muhəmməd Bişr⁶, Muhəmməd
əl-Mübarək⁷, Əbdülvahid əl-Vafı⁸, Yaqub Bəkr⁹ və b. öyrən-
məyə başlamışlar.

Ərəb dilinin səs sistemini öyrənən belə əsərlərə rus¹⁰ və ingi-
lis¹¹ erəbşünaslarının sayca çox olmayan əsərlərini də aid etmək
olar. Ərəb dilinin səs sistemindən bəhs edən elmi birincilər fon-
etika, ikincilər isə fonologiya adlandırılır. Qeyd olunmalıdır ki,
istər ərəb, istərsə də rus və ingilis tədqiqatçıların ərəb dilinin fon-
etikasından (fonologiyasından) bəhs edən əsərləri Quran təcvi-
dinə həsr olunmuş əsərlərlə müqayisədə olduqca sönük təəssü-
rat oyadır. O da maraqlıdır ki, sırf fonetikaya (fonologiyaya) dair
kitabların yazılması üçün ərəb alimlərinin özlərinin istifadə etdik-

¹ Hicazi, محمود فهمي. علم اللغة العربية. دار غريب، القاهرة، 1990، 380 ص.؛

² Hicazi, محمود فهمي. مدخل الى علم اللغة. دار القباء، القاهرة، 1998، 364 ص.

³ رمضان، عبد للتواب. فصول في فقه اللغة العربية. مكتبة الخديجي، القاهرة، 1996، 456 ص.

⁴ صالح، صبحي. دراسات في فقه اللغة. دار العلم للملايين، بيروت، 1982، 400 ص.

⁵ فتیح، محمد. الاصوات العامة و الاصوات العربية. دار الثقافة العربية، القاهرة، 1990، 243 ص.

⁶ كاتنينوجاك. دروس في علم الاصوات العربية. ترجمة صالح الفرصان، تونس، 1994، 413 ص.

⁷ كمال، محمد بشر. دراسات في علم اللغة. القسم لثاني، دار المعارف، القاهرة، 1969، 517 ص.

⁸ المبارك، محمد. فقه اللغة و خصائص العربية. دار الفكر الحديث، القاهرة، 1964، 350 ص.

⁹ الوافي، عبد الواحد. فقه اللغة. دار المعارف، القاهرة، 1958، 570 ص.

¹⁰ يعقوب بكر، السعيد. دراسات في فقه اللغة العربية. بيروت، دار الشروق، 1969، 318 ص.

¹¹ Лебедев В.Г. Курс лекций по фонетике современного арабского литературного языка. Москва, ВИ, 1978, 235 сәһ.; Белова А.Г. История арабского языка. Москва, ВИ, 1979, 130 сәһ.; Белова А.Г. К вопросу о реконструкции семитского корневого вокализма. ВЯ, №6, 1993, сәһ. 28-36; Дьяконов И.М. Языки передней Древней Азии. Москва, МГЧ, 1967, 494 сәһ.; Звегинцев В.А. История арабского языкознания. Краткий очерк. Москва, МГУ, 1958, 80 сәһ.; Ромачев Б.Н. Некоторые вопросы словесного ударения в САЛЯ. - в книге: Арабская филология. МГЧ, Москва, 1968, сәһ. 36-66.; Сегаль В.С. Некоторые вопросы звукового состава и орфоэпия САЛЯ. АКД, Москва, 1964, сәһ. 27.

¹¹ Al-Ani Salman H. Arabic Phonology. The Hague, 1970, 250 p.; Ferguson, C.A. Two problems in arabic phonology, word 13, 1957, 25-38p.; Al-Toma, Sulayman J. The problem of diglossia in Arabic. Cambridge, Mass. 1969. 317 p.; Stetkevych J. The modern arabic literary language. Chicago, 1970, 560 p.

ləri bütün mənbələr ya «ingilis mənşəli», ya da Quran təcvidinə dair ədəbiyyat olur¹.

Təəssüf ki, hazırkı zamanda yeni ərəb dili səsləri elmi – fonetika-fonologiya - (*'ilm 'al-'aswat 'al-'arabiyya*) adı almış qrammatik təcvidlə Qurani-kərimin ifadəli oxusundan bəhs edən təcvidi (*'ilm tajwid 'al-qur'an*) təfərrüatı ilə, nöqtəbənöqtə müqayisə etmək mümkün deyil. Səbəbi isə odur ki, bunlardan birincisi, artıq qeyd olunduğu kimi, hələ yetərinə öyrənilməmişdir. Ərəb dilinin fonetikasi özünün avropasayağı şərhində mahiyyətə yalnız formalaşmaqdadır. Ancaq bu iki dilçilik fenomeninin bir-birilə bağlı olduğu heç bir şübhə doğurmur.

İkinci «Ərəb dili səslərinin məxrəcləri» paraqrafında ərəb dili səslərinin artikulyasiya yerləri nəzərdən keçirilir.

Təcvidin mübahisəli və indiyədək öz həllini tapmamış məsələlərindən biri ərəb dili səslərinin məxrəclərinin sayının müəyyənləşdirilməsi məsələsidir. Görkəmli alim – ərəb şeir vəznə nəzəriyyəsinin banisi və *'al-'Ayn* adlı ilk ərəb dili sözlüyünün müəllifi Əbu Əbdürrəhman əl-Xəlil ibn Əhməd ibn Əmr ibn Təmiş əl-Fərahidinin (əl-Fürhudinin) (?–791) başçılıq etdiyi və İbn əl-Cəzərinin tərəfdar olduğu tədqiqatçılar qrupu ərəb dili səslərinin 17 məxrəcini müəyyənləşdirib². Əl-Fərahidinin şagirdi – qrammatikaya aid bizi gəlib çatmış ilk, «*Kitab*» (*'al-kitab*) adlı traktatın müəllifi Sibəveyhinin başçılıq etdiyi (şərti olaraq, Sibəveyhinin qrupu) və Əbu Muhəmməd Bürhanəddin İbrahim ibn Ömər əl-Cəberinin (?–1332) tərəfdar olduğu başqa alimlər ərəb dili səslərinin 16 məxrəcini müəyyənləşdirirlər³. Üçüncü – on dörd məxrəci müəyyənləşdirən qrupa (şərti olaraq, əl-Fərranın qrupuna) orta əsrlər dövrünün bu kimi görkəmli ərəb qrammatistləri daxildir: Əbu Əli Muhəmməd Qütrüb (?–821), Yəhya ibn Ziyad əl-Fərra (761–825), Əbu Ömər Salih ibn İshaq əl-Cərmî (?–840), İbn Keysan (?–912) və Əbu Bəkr Muhəmməd ibn əl-Həsən ibn Düreyd (?–933). Qeyd

¹ حجازي، محمود فهمي. متخل الى علم اللغة. دار القباء، القاهرة، 1998، 265-258 ص.

² ابن الجزري، شمس الدين ابو الخير محمد بن محمد بن محمد بن علي بن يوسف اللمشقي. شرح طيبة النشر في القراءات العشر. بيروت، دار الكتب العلمية، 2000، 27 ص.

³ فمحاوي، محمد الصلوق. البرهان في تجويد القرآن ورسالة في فضائل القرآن. دار الصحابة، جدة، 1999، 33 ص. 1. الانصاري، ابو جعفر احمد بن علي بن احمد بن خلف. الاقناع في القراءات السبع، تحقيق و تعليق احمد فريد المزيدي، دار الكتب العلمية، بيروت، 1999، 106 ص.

«Quran təcvidinin əsas üsulları» adlanan üçüncü fəsil altı paraqraftan ibarətdir. Burada assimilyasiya ('*al-ʾidgham*), durğu ('*al-waql*), uzatma ('*al-madd/al-madda*), üzəçixarma ('*al-ʾizhar*), çevrilmə ('*al-ʾiqḫab*), gizlətmə ('*al-ʾikhfa*), təcvidin kəsilməsi ('*al-qat*'), qısa dayanma ('*as-sakta*), birləşdirmə ('*al-waṣl*), qalınlaşdırma ('*al-tafkḫim*), incələşdirmə ('*at-tarqiq*), meyilləndirmə ('*al-ʾimala*) kimi çoxlu sayda təcvid üsulları əhatə edilir.

Bununla belə, bütünlükdə bu mənərə kifayət qədər «pərkəndə» görünür. Belə ki, bir çox alimlərin fikrincə, təcvid üsullarının bir qismini ifadəli oxunun özünə yalnız şərti olaraq eyniləşdirmək olar. Buna görə də bu boşluğu, heç olmasa, müəyyən dərəcədə doldurmağa və Quran təcvidinin əsas üsullarının mahiyyətini açmağa çalışacağıq. Bu üsullardan çoxunun səs sisteminin artikulyasiya-akustika cəhətləri (nazalizasiya, velyarlaşıma, labializasiya) ilə əlaqəsini nəzərə alaraq, bu fəsildə assimilyasiya, durğu, uzatma, üzəçixarma, çevrilmə və gizlətməyə xüsusi diqqət yetirməyə cəhd edəcəyik. Bu seçim ondan irəli gəlir ki, məhz bu üsullardan daha çox istifadə olunur və onların daha çox növləri var (məsələn, uzatmanın növlərinin sayı 20-dən çoxdur). Quran təcvidinin bir çox başqa üsullarına gəlincə, biz onlardan yeri gəlmişkən, göstərilən üsullarla əlaqədar olaraq bəhs edəcəyik.

Birinci paraqraf təcviddə daha geniş yayılmış üsullardan birini - «**Assimilyasiya**»-nı nəzərdən keçirir. Qeyd edək ki, haqqında bəhs etdiyimiz Qurandakı assimilyasiya qrammatikada (fonetikada) öyrənilən assimilyasiyadan ən azı onunla fərqlənir ki, bunlardan birincisi yalnız bir söz tərkibində təzahür etməklə qalmayıb, bir-birinin ardınca gələn iki sözü əhatə edə bilər. Ədalət naminə deyək ki, təcviddə də, fonetika-fonologiyada da bu qrammatik hadisə, demək olar ki, eyni qaydada, yəni iki samit səs uyğunluğu (*tajanus 'as-sakineyn*)¹ hüdudunda izah edilir. Buna baxmayaraq, bizim qənaətimizə görə, assimilyasiya təcviddə fonetikada olduğundan daha dəqiq və geniş tədqiq olunmuşdur. Bu paraqraf iki paraqrafaltıdan: kiçik ('*al-ʾidgham 'as-saghir*) və böyük assimilyasiyalardan ('*al-ʾidgham 'al-kabir*) ibarətdir.

¹ Ünlü Demirhan. Quran-i kerimin təcvidi. Ankara, Türkiyə Diyanət Vəqfi, 1993, səh. 101-102.

İkinci paraqraf - «Durğu» (*'al-waḡf*). Əməli olaraq bu üsul təcvidə həsr olunmuş bütün əsərlərdə özündən heç də az əhəmiyyətli olmayan başlama (*'al-ibtida'*) ilə birgə öyrənilir. Durğuya ayrıca əsər həsr edən ilk alim Muhəmməd ibn Həsən ər-Ruəsi (VIII əsr) olmuşdur. Ondan sonra bu işi Əbul-Abbas Əhməd ibn Yəhya əs-Sə'ləbi (?–904), Əbu İshaq İbrahim ibn əs-Sari ibn Səhl əz-Zəccaci (855–923), İbn əl-Ənberi (?–939), Muhəmməd ibn İbad əl-Muqri (?–946), Əbu Cəfər ibn Yunus ən-Nəhhas əl-Muradi (?–948), İbn Məqsəmə (?–964), Əbu Səid əs-Seyrəfi (?–984), Əbu Əmr ibn Osman ibn Səid ibn Osman əd-Dani (981–1053), Muhəmməd ibn Teyfur əs-Səcavəndi (?–1165), əz-Zəvəvi (?–1282), Əbu Muhəmməd Bürhanəddin İbrahim ibn Ömər əl-Cə'bəri (?–1332), İbn əl-Cəzəri, Əhməd ibn Muhəmməd ibn Əbdülkərim əl-Üşmüni (?–1494)¹ davam etdirmişlər. Müsəlman alimləri arasında durğuların sayı və növləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər yayılmışdır.

Üçüncü paraqrafda «Uzatma» (*'al-madd'*/*'al-madda*) təcvid üsulu kimi nəzərdən keçirilir.

Dördüncü paraqraf «Üzəçixarma» (*'al-izhar*) təcvid kitablarında: «Üzəçixarma hər bir səsin məxrəcindən çıxan səsin nazalizasiyaya məruz qalmadan tələffüzüdür»², «iki samitdən hər birinin ayrıca səslənməsi», «onlardan birinin o birisindən ayrılması, aydın tələffüzü» kimi başa düşülür³.

Beşinci paraqraf təcvid üsullarından daha birinə «Çevrilmə»yə (*'al-iqlab*) həsr olunub. Çevrilmə təkca təcvidi asanlaşdırmaqla məhdudlaşmayıb, həm də ona xüsusi gözəllik verməyə xidmət edir.

Altıncı paraqraf - «Gizlətmə» (*'al-ikhfa'*). Gizlətməyə Quran təcvidi üsulu olaraq «səsin üzəçixarma ilə assimilyasiya arasında, qoşalaşmadan azad olub, birinci səsinde nazalizasiya qorunub saxlanan tələffüzü» kimi tərif verilir. Bu, Quran qiraətinin ele

¹ Karaçam İsmail. Kuran-i kerimin faziletleri ve okunma kaaideleri. İstanbul, Şamil yayınları, 1980, səh. 356.

² تمحاوی، محمد الصادق. لبرهان في تجويد القرآن و رسالة في فضائل القرآن. دار الصحابة، جدة، 15 ص.

³ Ünlü Demirhan. Kuran-i kerimin təcvidi. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, səh. 89.

bir üsuldür ki, səslərin dəqiq tələffüzlə assimilyasiya arasında, təşdidlənmədən, birinci səsdə nazalizasiyaya riayətlə tələffüzünü nəzərdə tutur¹.

«Qurani-kərimin qiraəti və onun linqvistik əsasları» üzərində aparılmış tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Müqəddəs kitabımızın qiraəti, bu qiraətdən tələb olunan dəqiqliyi, dolğunluğu, axıcılığı və aramlığı təmin etməkdə üçün əsas meyar hesab edilə biləcək təcvid elmi Azərbaycan ərəbşünaslığında müstəqil şəkildə araşdırılmamış, fundamental tədqiqat obyektı olmamış və hərtərəfli linqvistik təhlil və sistemli analizdən kənarda qalmışdır.
2. IX əsrdən başlayaraq ərəb dilinin tədqiqi sahəsində bütöv bir qrammatika məktəbinin yaradılmasını və bu möhtəşəm məktəbin inkişafının günümüze qədər uğurla davam etdirilməsi ilə fəxr edə biləcək Azərbaycan şərqşünaslığında belə bir boşluğun üç səviyyəli ərəb qrammatika sisteminin tərkibindən faktiki olaraq müsəlman alimlərinin özləri tərəfindən çıxarılıb Quran elmlərinin ixtiyarına verilməsini təcvidin qrammatik baxımdan lazımcınca öyrənilməməsi ilə izah edirik.
3. Avropa və rus ərəbşünaslığında da təcvidin irəli sürdüyü fonoloji qanunauyğunluqların, səslərin əsas və köməkçi əlamətlərinin, nitq axınında bu əlamətlərin müəyyən təsirə məruz qalmasına görə onların məxrəclərində baş verən dəyişikliklərin linqvistik əsaslarının araşdırılması baxımından sanballı bir tədqiqat əsəri yoxdur. Müsəlman alimlərinin təsilatı ilə araşdırdıqları Quran təcvidinə, hətta nisbətən az öyrəndikləri qrammatik təcvidə həsr etdikləri əsərlərlə müqayisədə onların araşdırmaları məzmununa görə olduqca sönük təsir bağışlayır. Ərəb alimlərinin ərəb dilinin fonetikasi sahəsindəki zəngin irsinə əhəmiyyət verməmək olmaz. Belə münasibət həqiqi mənzərənin təhrif olunmasına və ərəb dili fonetikasına xas olmayan nəzəri konstruksiyaların yaradılmasına aparıb çıxarır.

---

¹ قملوئ، محمد الصلوق. للبرهان في تجويد القرآن و رسالة في فضائل القرآن. دار الصحابة، جدة، دت، 21 ص. عطية، قبل نصر. غاية المرید في علم التجويد. القاهرة، مكتبة كنوز المعرفة بجدة، 2000، 66 ص.

4. Uzun müddət ərəb dilçilərinin diqqətindən kənar qalmış qrammatik təcvid (fonetika) ərəb dilçiliyində XX əsrin ikinci yarısından canlanmağa başlamışdır. Dilçilər ərəb dilinin fonetikasını yenidən araşdırmış, fonetik hadisələrin izahında fonetikadan fonologiyaya da keçmişlər.
5. Ərəb dilçilərinin fonetika sahəsindəki yeni tədqiqatları, onların fonoloji araşdırmaları Quran təcvidi həcmində olmasa da, onların arasında müqayisə aparmağa imkan verir və Quran təcvidçilərinin irəli sürdüyü bəzi müddəalarını yalnız Müqəddəs kitabın qiraəti ilə deyil, bütün ərəb dilinin, ərəb dili daşıyıcılarının danışığında da müşahidə edildiyini deməyə haqq verir.
6. Quranın ifadəli oxusu olan təcvid və Quran qiraətləri elmi digər Quran elmləri kimi aşağıdakı prinsiplial əhəmiyyətə malik ilkin inkişaf mərhələlərindən keçmişdir: a) «İlkin» mərhələ (610-632), b) «Bərpa», yaxud «Sühuf»lər mərhələsi (632-634), c) «Osman nüsxələri» mərhələsi (644-50-ci illərə yaxın).
7. Osman ibn Əffanın dövründə üzü köçürülmüş Quran nüsxələrinin yazısında diakritik nöqtələrin və hərəkələrin olmaması o dövrdə yayılmış Quran qiraətlərinin yazıya uyğun səslənməsinə şərait yaradırdı. Həmin növlər bir-birindən yalnız hərəkələr, diakritik nöqtələrə görə bir-birindən fərqli oxunması, sürət, musiqili və intonasiyalı səslənməsi, durğuların, nəfəsalmaların yerləri və başqa tələffüz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.
8. Osman ibn Əffanın dövründə (644-656) üzü köçürülmüş Quran nüsxələrinin mövcudluğu, VII əsrin sonunda Quran yazısında hərəkə və diakritik nöqtələrin tətbiqi qiraətlərin müxtəlifliyinin qarşısını ala bilməmiş, beləliklə onların sayı artmaqda davam etmişdi. IX əsrin sonlarında Quran yazısına uyğun qiraətlərin unifikasiyasına kəskin ehtiyac duyulurdu.
9. Bizim elmi axtarışlarımız Quran qiraətlərinin ilk tədqiqatçısının məxəzlərdə vurğulandığı kimi, Əbu Übeyd əl-Qasim ibn Sellamın (774–838) olmadığını deməyə imkan verir. Ona görə ki, faktlar Quran qiraətlərini ondan əvvəl araşdırmağa cəhd göstərmiş alimlərin olduğunu göstərir. Qeyd olunmalıdır ki, nə bu alimlər, nə də İbn Sellamın özü Quran qiraətlərinin unifikasiyasına çalışmamış, sadəcə olaraq, qərələrin özləri və qiraətlərindəki özəlliklər haqqında məlumat vermişlər.

10. Quran qiraətlərinin unifikasiyana müvəffəq olmuş ilk alim İbn Mücahid - Əbu Bəkr Əhməd ibn Musa ibn əl-Abbəs ibn Mücahid ət-Təmiimi (859–936) olmuşdur. O, Qurani-kərimin yazısına uyğunluq və müxtəlif qiraət sistemini (müxtəlif şəhərləri) təmsil etmə meyarlarını əsas tutmuşdur. İbn Mücahidin təsbit etdiyi yeddi qarenin qiraət sistemlərinə daha sonra üç qarenin qiraət sistemlərini İbn Mihran - Əbu Bəkr Əhməd ibn əl-Hüseyn ibn Mihran ən-Nisaburi (?-992) əlavə etmişdir. Daha sonra isə dörd qarenin qiraət sistemləri də Əd-Dimyəti - Şihabəddin Əhməd ibn Muhəmməd ibn Əhməd İbn Muhəmməd ibn Əbdülğəni əd-Dimyəti əl-Bənnə (?-1705) tərəfindən əsaslandırılaraq əlavə olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, on dörd qarenin qiraət sistemlərinin kanonlaşdırılması tam olmasa da, müəyyən mənada, unifikasiya hesab edilə bilər. Hazırda Qurani-kərim kitablarının nəşrinin, yayılan Quran qiraəti audio, videoyazılarının böyük əksəriyyəti Asimin Həfs rəvayətilə olan qiraət sistemi ilə aparılır. Bu da əməli olaraq unifikasiya prosesinin davam etməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Gələcəkdə digər qiraət sistemlərinin yalnız elmi dairələrin nəzərində qalması da mümkündür.
11. Qiraətlərin linqvistik baxımdan unifikasiyası ilə paralel olaraq Quran qiraətlərinin müstəqil bir elm sahəsi kimi ayrılması prosesi də baş verirdi.
12. Quranın məhz «yeddi hərfdə» nazil olması fikri hərfən başa düşülməli deyil. Biz də bu halda Peyğəmbərin (ə.) konkret olaraq «yeddi» ədədini nəzərdə tutmadığını deyən tədqiqatçılarla həmrəyik. O bu ədədi, yəqin ki, «çoxluq» mənasında işlədərək ona bir qədər mifləşdirilmiş məna vermişdir (bir çox xalqların, o cümlədən, Azərbaycan atalar sözlərində olduğu kimi). Yəqin, buradakı hərflər vəhylərin Ərəbistan əhalisinin çoxlu dialektləri olan bir dildə danışan müxtəlif qəbilələrinin bir-birindən fərqli izahlar verdikləri sözlərin müxtəlif variantlarında nazil olması başa düşülür.
13. Hazırda yeni fonetika-fonologiya ('ilm 'al-'aswat 'al-'arabiyya - ərəb dilinin səsləri elmi) adı almış qrammatik təcvidlə Quranın ifadəli oxusundan bəhs edən təcvidi ('ilm tajwid 'al-qur'an) təfərrüatı ilə müqayisə etmək mümkün deyil, çünki bunlardan birincisi hələ yetərinə öyrənilməmişdir. Ərəb dilinin fonetikas

özünün avropasayağı şərhində mahiyyətə yalnız formalaşmaqdadır. Ancaq bu iki dilçilik fenomeninin bir-biri ilə bağlı olduğu heç bir şübhə doğurmur.

14. Ərəb təcvidçiləri ərəb dili səslərini həm məxrəclərinə, həm də tələffüz üsuluna görə təsnif edirlər. Məxrəcinə görə, ağız boşluğu səsləri, qırtlaq səsləri, iki dilçək səsi, diş (ön damaq) səsləri, dişarası, yaxud diş (yuvaq) səsləri, süzgün səslər, diş səsləri (apikal səslər), dodaq səsləri, yaxud labial səslər və damaq səsləri kimi qruplar müəyyənləşdirilir. Tələffüz üsuluna, səslərin malik olduğu keyfiyyət əlamətlərinə görə aşağıdakı qruplar müəyyənləşdirilir: velyarlaşmayan səslər, tam velyarlaşan səslər, açıq səslər, asan tələffüz olunan səslər, asan uyğunlaşan (birləşən) rəvan səslər, üstündənkeçmə keyfiyyət əlaməti olan (buraxılan, tələffüz olunmayan) səslər, fit səsləri, partlayışlılıqlı səslər, sait səslər, iki yayınan (öz məxrəcindən uzaqlaşan) səs, kar səslər, cingiltili səslər, güclü səslər, zəif səslər, orta səslər, gücləndirilən səslər (qalınlaşdırma), titrəyişli səs, gizli tələffüz olunan səslər, incə (yumşaq) tələffüz olunan səslər (incələşdirmə).
15. İbn əl-Cəzəri, saillərə xüsusi bir məxrəc ayırmaqla, Sibəveyhinin ərəb dili səslərinin təbiətinə tam uyğun göstərdiyi on altı məxrəclə onların sayını on yeddiyə çatdırmışdır. Fikrimizcə, burada həddən artıq fizioloji yanaşma nəticəsində məxrəclərin sayını süni şəkildə on altıdan doqquza endirmək (İbn Sina) düzgün deyil. Habelə, 'al-lam [l], 'an-nun [n] və 'ar-ra [r] səslərinin məxrəclərini də bir məxrəcə sığışdırmaq (əl-Fərranın etdiyi kimi) məqsədəuyğun sayıla bilməz.
16. İstər təcvidçilər, istərsə də qrammatistlər səslərin keyfiyyət əlamətlərini əsas və əlavə olmaq üzrə iki qismə bölürdər. Əsas keyfiyyət əlamətləri səsin hifz olunub saxlanmasına, onlara əhəmiyyət verilmədikdə, səsin təhrif edilməsinə, əlavə keyfiyyət əlamətləri isə səsin zənginləşməsinə, qüvvətlənməsinə, onlara əhəmiyyət verilmədikdə səsin təhrifinə deyil, sadəcə, sönüklənməsinə, tələffüz tonunun zəifləməsinə gətirib çıxaran əlamətlərdir. Bu məsələyə qrammatistlərin yanaşması təcvidçilərə nisbətən daha mühafizəkardır. Belə ki, təcviddə Quran qiraətinin emosional təsirini qüvvətləndirməyə xidmət edən səslərin nitq axınında ortaya çıxan fonoloji

qanunauyğunluqlarla, məsələn, idğam, iqlab, ixfa ilə yanaşı, fonologiya ilə əlaqəsi olmayan, semantikadan irəli gələn məqamlar da (bəndənin Allaha müraciətində nəzərə alınan tər'id (səsin, sanki qorxudan titrəməsi), Allahın bəndəyə müraciətində nəzərə alınan (səsin tembrinin süni surətdə artırılması), söylenilən fikrin oxucuya daha anlaşıqlı çatması üçün müxtəlif vəqf növləri) vardır.

17. Dissertasiya işinin əlavələrində qarelər silsiləsinin Peyğəməbə (ə.) gedib çıxan zənciri üzə çıxarılmış və Quran qareləri nəsilərə ayrılaraq təbəqələndirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. «Quranın toplanması tarixinə dair» - «Yaxın və Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı tədrisinin nəzəriyyə və metodikası baxımından aktual məsələləri» mövzusunda Respublika elmi-metodiki konfransının materialları, Bakı, 1993, səh. 104.
2. «Qurani-kərimin yeddi hərfdə nazil olması məsələsinə dair» - Elmi konfrans. Humanitar elmlər, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994, səh. 182.
3. «Quran qiraətlərinin araşdırma tarixi» - Şərqi aktual problemləri: Tarix və Müasirlik, Bakı, Nurdan nəşriyyatı, 2001, səh. 282.
4. «Qurani-kərimin qiraət tərzlərinin» sayı haqqında» - Professor M.M.Əlizadənin anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə Elmi Konfransın materialları, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, səh. 760.
5. «Qurani-kərimin Qureyş ləhcəsində nüsxələndirilməsi məsələsinə dair» - Şərqişünaslığın aktual problemləri, Professor Vasim Məmmədəliyevin yubileyinə həsr edilmiş Respublika Elmi Konfransının Materialları, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, səh. 286.
6. «Ərəb dilində qoşadodaq samitləri və dodaq-diş samiti» - Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr toplusu) VI Buraxılış, 1-2, Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2004, səh. 384.
7. «Ərəb səslərinin «Sifətləri»nin öyrənilməsi haqqında» - Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 4 (42), Bakı, «Kür», 2004, səh. 146

Рецитация Корана и ее лингвистические особенности

РЕЗЮМЕ

В диссертационной работе, состоящей из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и двух приложений, исследуются фонетико-фонологические особенности рецитации Корана, звуки арабского языка, коранические чтения и, впервые в азербайджанском востоковедении, предпринята попытка разработки лингвистических основ коранической рецитации.

Во введении указаны актуальность и научная важность работы; проанализированы источниковедческая база, научная новизна и практическая ценность исследования данной темы. Первая глава, состоящая из трех параграфов, посвящена истории свода Корана, которую автор рассматривает как первоначальные стадии развития таджвида и науки о чтениях. Исследуется история изучения коранических чтений, анализируются их виды, а также обсуждается проблема унификации чтений, вопрос чистоты первоисточников, их объективность и достоверность. Вторая глава, также состоящая из трех параграфов, проясняет само определение науки о коранической рецитации, рассматривает места артикуляции и признаки-качества звуков арабского языка. Третья глава состоит из шести параграфов и посвящена приемам коранической рецитации. В заключении подводятся научные выводы. В приложениях приводится хронологическая цепочка знаменитых четырнадцати чтецов Корана, восходящая к самому Пророку, а также предложена разбивка чтецов на четыре условных поколения.

В диссертации предпринята попытка определить качественно-количественные признаки звуков арабского языка и обосновать их органическую связь с приемами коранической рецитации, рассмотрены основные приемы в их лингвистической интерпретации.

Известно, что кораническая рецитация – таджвид (*'at-tajwid*) или наука о коранической рецитации (*'ilm 'at-tajwid*), появившаяся вместе с Кораном, в последующем была включена в состав трехступенчатой грамматической системы арабов. Кораническая рецитация интерпретировалась как область науки, изучающей звуковую сторону языка, или, в нашем понимании, фонетики. Однако таджвид так и оставался чисто «коранической» наукой, и исследования грамматистов в этом разделе науки о языке по сравнению с разработками таджвидистов выглядят блекло. Ученые - таджвидисты – чтецы Корана со всеми тонкостями, скрупулезно, можно даже сказать, излишне детально разрабатывали те или иные фонетические события, связанные с рецитацией Корана, тем самым заложив фундаментальные принципы, к которым затем стали прибегать фонетисты не только арабского, но и многих других языков. С 50-х годов XX века началось возрождение таджвида, как части грамматической системы. За долгие годы арабские ученые разработали многие фонетико-фонологические вопросы, в том числе определили основные и дополнительные признаки арабских звуков, позволяющих им видоизменяться в потоке речи. Эти и другие разработки современных арабских фонетистов позволяют определить лингвистические основы большинства приемов коранической рецитации (так как имеются и такие приемы, которые напрямую не связаны с лингвистикой).

The recitation of the Koran and its linguistic grounds

RESUME

This dissertation thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion, list of sources and books which author used and two appendices. This dissertation includes analysis and research of the phonetic- phonologic peculiarities of recitation of the Koran, sounds of the Arabic language, the Koran's readings, and for the first time in Azeri oriental studies, an attempt was taken to work out the linguistic basis of the Koranic recitation.

The introduction points out the actuality and scientific significance of this work, as well as including an analysis of the source study grounds, the scientific novelty and practical importance of the given topic's research. The first chapter includes three paragraphs and is devoted to the history and origin of the Koran, that the author considers as the initial stages of Tajwid and the Koran readings' development. This chapter also includes some excursions into the history of the Koran's readings' study. The types and various kinds of the Koran's reading are, as well, considered in it. The problem on the recitations unification, question on purity of the origins or the primary sources, their objectivity and authenticity are discussed there. The second chapter also consists of three paragraphs. It gives some clarifications on definition of the science of recitation of the Koran itself and considers the places of articulation and the special features and indications of the Arabian sounds. The third chapter includes six paragraphs. It considers methods and ways of recitation of the Koran. This chapter is followed by scientific conclusions. The chronological chain consisting of the famous fourteen readers (reciters) of the Koran which goes back up to the Prophet is given in the Annex. The reciters are also grouped into four relative generations.

The author made an attempt to define the qualitative - quantitative characteristics of the Arabic language sounds and to give grounds of fundamental unity between them and methods of

the recitation of the Koran. He also considered the main ways of their linguistic interpretation.

It is known that the recitation of the Koran –tajwid (*'at- tajwid*) or the science of the Koranic recitation (*'ilm 'at –tajwid*), which appeared side by side with the Koran, later was included into a three-level grammar system of Arabians. Koranic recitation was interpreted as a sphere of science that studies the sound characteristics of language or phonetics as we call it. However, Tajwid was still just “Koranic” science and all research works of scientists dealing with grammar in this section of science about language appear not so convincing compared to Tajwids research works. The scientists - Tajwids readers (reciters) of the Koran worked out some phonetic issues related to Koranic recitation in every detail, often very scrupulously. It became a base for the fundamental principles (grounds). Later the scientists-phoneticists, dealing not only with the Arabic language, but other languages as well, applied these principles. Revival of Tajwid as a part of the grammatical system took place since the 50-s of the XX century. During long years the Arabic scientists worked out a lot of phonetic/phonological questions including definition of the main and additional characteristic features of Arabian sounds, that allow them to undergo a modification in speech.

These and some other works of modern Arabic phoneticists allow us to define the linguistic grounds of the majority of ways of Koranic recitation (as well, there are some ways that aren't directly connected with linguistics).

На правах рукописи

ВУГАР АЙДЫН ОГЛЫ ГАРАДАГЛЫ

**РЕЦИТАЦИЯ КОРАНА И ЕЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ
ОСНОВЫ**

10.02.12 – Семитские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени кандидата филологических наук**

Баку-2005

edək ki, sonralar bir çox təvdiçilərin sonunculara tərəfdar ol-
muşdur¹. (Buradaca, yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki,
Qərbdə Avisenna adı ilə tanınmış İbn Sina (Əbu Əli Hüseyn ibn
Abdullah ibn Sina (980–1037)) ərəb dili səsələrinin məxrəcələrinin
sayını doqquz olaraq müəyyənləşdirmişdir²).

**Üçüncü «Ərəb dili səsələrinin keyfiyyət əlamətləri» paraq-
rafında** ikinci fəsilə qeyd etdiyimiz ərəb səsələrinin doqquz qru-
pundan üçü məxrəcəyə görə, altısı isə yaranma üsuluna görə tə-
yin edilmişdir. Biz burada ərəb dilinin V.Q.Lebedevin göstərdiyi³
on bir və altı qrupunu təfəssilatı ilə təsvir etməyəcəyik, çünki orta
əsrlər ərəb təvdiçiləri onları bir qədər, aşağıda göstəriləni kimi,
başqa yöndən – ərəb dili səsələrinin tələffüz keyfiyyət əlamətləri
baxımından təhlil etmişlər.

Bu keyfiyyət əlamətlərindən bəzilərinə hələ əl-Xəlil ibn Əhməd
əl-Fərahidi və Sibəvəyi qeyd etmiş, onlardan sonra əs-Süyuti və
İbn Cinni bu işi tamamlamışlar⁴. Onlar səsələri üç əsas qrupa
ayırırdılar: 1) güclü səsələr ('*al-huruf 'ash-shadida*); 2) zəif səsələr
(*huruf 'ar-rihwa*); 3) orta səsələr ('*al-huruf 'al-mutawassita*)⁵.

Ancaq ərəb dili səsələrinin orta əsrlər dövrü qrammatistlərinin
əsərlərində rast gəldiyimiz bu keyfiyyət əlamətləri üzrə qruplaş-
maları o dövrün təvdiçilərinin apardıqları təsnifatla müqayisədə
o qədər sönük görünür ki, onları bir-biri ilə heç cür müqayisə et-
mək olmur. Orta əsrlər təvdiçilərinin təsnifatındakı səs qrupları öz
adlarını tələffüz olan keyfiyyət əlamətlərindən almışdır. Keyfiyyət
əlamətlərinin sayına gəlincə, təvdiçilər arasında bu məsələdə

¹ ابن الجزري، شمس الدين أبو الخير محمد بن محمد بن علي بن يوسف الدمشقي. النشر في القراءات العشر. جزأ ن، القاهرة، بد/ت، 1 – 198-199 ص.؛ السيوطي، جلال الدين عبد الرحمن. الاتقان في علوم القرآن. القاهرة، منشورات الشريف الرضي – بيدار عزيزي، 1975، 1/1، - 347 ص.

² Məmmədəliyev V. M. Bəsre qrammatika məktəbi. Bakı, ADU nəşri, 1983, səh. 36.

³ Лебедев В.Г. Курс лекций по фонетике современного арабского литера-
турного языка. Москва, ВИ, 1978, səh. 43-44.

⁴ السيوطي، جلال الدين عبد الرحمن. معجم الهوامع في شرح جمع الجوامع. دار الكتب العلمية، بيروت، 1998، 46 ص؛ ابن جنى، أبو الفتح عثمان. الخصائص. تحقيق محمد علي النجار، الجزء الأول، دار الهلال للطباعة والنشر، بيروت، 1992، 143 ص.

⁵ Лебедев В.Г. Курс лекций по фонетике современного арабского литера-
турного языка. Москва, ВИ, 1978, səh. 7.

vahid fikir yoxdur. Bəziləri onların sayının on dörd, başqaları on altı olduğunu fərz edir, üçüncülər isə onların sayının on yeddi olduğunu deyirlər. Keyfiyyət əlamətlərinin sayını qırx dördə çatdıran tədqiqatçılar da vardır¹. İsmail Karaçam iyirmi yeddi keyfiyyət əlamətini araşdırır. Bunlar da öz növbəsində zəruri keyfiyyət əlamətləri ('*as-sifat 'al-lazima*) və əlavə keyfiyyət əlamətləri ('*as-sifat 'al-'aridha*) olmaqla iki qrupa bölünür. O keyfiyyət əlamətləri zəruri sayılır ki, onlara əhəmiyyət vermədikdə səs təhrif olunur, əlavə keyfiyyət əlamətləri isə o keyfiyyət əlamətləri sayılır ki, onlara əhəmiyyət vermədikdə səs «kasadlaşır», ancaq təhrif olunmur. Tədqiqatçı birincilərə cingiltilyi, karlıqı, güclülüüyü, zəifliyi ('*ar-rikkh-wa*), orta tələffüzü, qismən damaqarxası tələffüzü (qismən velyarlaşmanı), enməyi, süzgünlüyü, tam velyarlaşmanı, açıqlığı, partlayışlılığı, fiti, burunda tələffüzü, titrəyişi, uzatmanı, əlavə keyfiyyət əlamətlərinə isə assimilyasiyanı (idğamı), durğunu, üzəçixarmanı, çevrilməni ('*al-qalb/'al-iqlab*), gizlətməni ('*al-'ikhfa'*) və b. aid edir².

Biz artıq qeyd etmişik ki, ərəb dili səslərinə aid edilən əlavə keyfiyyət əlamətlərinin bəzilərinin bir sıra Quran qaydaları kimi, fonetika və fonetik hadisələrlə əlaqəsi yoxdur. Onlar çox zaman səslərin velyarlaşma, nazalizasiya və bu kimi fonetik xüsusiyyətlərinə və assimilyasiya, dissimilyasiya, qapologiya, epenteza, metateza, reduksiya və bu kimi hadisələrə aid olurlar. Onu da qeyd edək ki, bütün bu keyfiyyət əlamətləri müxtəlif dərəcədə öyrənilmişdir. Daha tam şəkildə öyrənən isə İbn əl-Cəzəri olmuşdur³. Həm də onlardan bəziləri fonetik hadisələr yönündən, yəni keyfiyyət əlamətləri yönündən deyil, Quranın ifadəli oxusu yönündən nəzərdən keçirilmişdir⁴. Bu paraqrafta zəruri keyfiyyət əlamətləri və əlavə keyfiyyət əlamətlərini nəzərdən keçirən iki paraqrafaltı da verilir.

¹ Лебедев В.Г. Курс лекций по фонетике современного арабского литературного языка. Москва, ВИ, 1978, сәh. 39.

² Karaçam İsmail. Kuran-i kerimin faziletleri ve okunma kaaideleri. İstanbul, Şamil yayınları, 1980, сәh. 210.

³ ابن الجزري، شمس الدين ابو الخير محمد بن محمد بن علي بن يوسف النمشقي. للنشر في القراءات العشر. جزآن، القاهرة، ب/ت، 1 – 202-250 ص.

⁴ ابن الجزري، شمس الدين ابو الخير محمد بن محمد بن علي بن يوسف النمشقي. للنشر في القراءات العشر. جزآن، القاهرة، ب/ت، 1 – 220-238 ص.